

DANSK HÅNDVÆRK OG INDUSTRI VED MIDTEN AF DET 19. ÅRH.¹⁾

AF EINAR COHN

DE følgende sider indeholder en gengivelse af mine bemærkninger som officiel opponert ved forf.'s forsvar af sin afhandling for den filosofiske doktorgrad. Dette har både gjort fremstillingen bredere og stedvis mere polemisk end sædvanlig i en anmeldelse.

Det vigtigste nye iagttagelsesmateriale, som den foreliggende afhandling bringer, er, så vidt jeg kan se, bearbejdelsen af industritællingerne fra 1855 og fra begyndelsen af 1870'erne. Når jeg bruger udtrykket »så vidt jeg kan se«, er grunden den, at præses i høj grad overlader læseren selv at finde sin vej gennem bogen. Først i sammenfatningen (s. 236) siges det, at den opgave, der ønskes løst, navnlig er, om man på grund af det indsamlede og bearbejdede kildemateriale kan afgøre, om der fandt et industrielt gennembrud sted i tiden mellem 1850 og 1880. Og på s. 242 hedder det, at der ikke er tilstræbt en udredelse af baggrunden for industrialiseringen, men kun af en enkelt side af årsagskomplekset, nemlig den rolle som ændringerne på kapital- og kreditmarkedet fik for det industrielle gennembrud.

Desuden indeholder afhandlingen både redegørelser for de tekniske nyskabelser, der er opstået i perioden, og for de koncentrationsbestrebelsers, der udfoldedes i takt med den tekniske fremgang.

Det ligger imidlertid i sagens natur, og jeg har også anset det som hovedgrunden til, at fakultetet har anmodet mig om at deltage i bedømmelsen af afhandlingen, at jeg i særlig grad beskæftiger mig med det talmateriale, som præses har tilvejebragt.

Den første vanskelighed, man støder på, er den, at der ikke kendes nogen klar definition på, hvad industri er i modsætning til håndværk. Det fremgår af bemærkningen s. 52, at præses nærmest er tilbøjelig til at følge Kommerskollegiets definition fra 1820, hvorefter en varefrembringende

---

¹⁾ Rich. Willerslev: Studier i dansk Industrihistorie 1850—1880. 301 s. Einar Harek's forlag. Kjøbenhavn 1952.

DANSK HÅNDVÆRK OG INDUSTRI VED MIDTEN AF DET 19. ÅRH.¹⁾

AF EINAR COHN

DE følgende sider indeholder en gengivelse af mine bemærkninger som officiel opponert ved forf.'s forsvar af sin afhandling for den filosofiske doktorgrad. Dette har både gjort fremstillingen bredere og stedvis mere polemisk end sædvanlig i en anmeldelse.

Det vigtigste nye iagttagelsesmateriale, som den foreliggende afhandling bringer, er, så vidt jeg kan se, bearbejdelsen af industritællingerne fra 1855 og fra begyndelsen af 1870'erne. Når jeg bruger udtrykket »så vidt jeg kan se«, er grunden den, at præses i høj grad overlader læseren selv at finde sin vej gennem bogen. Først i sammenfatningen (s. 236) siges det, at den opgave, der ønskes løst, navnlig er, om man på grund af det indsamlede og bearbejdede kildemateriale kan afgøre, om der fandt et industrielt gennembrud sted i tiden mellem 1850 og 1880. Og på s. 242 hedder det, at der ikke er tilstræbt en udredelse af baggrunden for industrialiseringen, men kun af en enkelt side af årsagskomplekset, nemlig den rolle som ændringerne på kapital- og kreditmarkedet fik for det industrielle gennembrud.

Desuden indeholder afhandlingen både redegørelser for de tekniske nyskabelser, der er opstået i perioden, og for de koncentrationsbestrebelsers, der udfoldedes i takt med den tekniske fremgang.

Det ligger imidlertid i sagens natur, og jeg har også anset det som hovedgrunden til, at fakultetet har anmodet mig om at deltage i bedømmelsen af afhandlingen, at jeg i særlig grad beskæftiger mig med det talmateriale, som præses har tilvejebragt.

Den første vanskelighed, man støder på, er den, at der ikke kendes nogen klar definition på, hvad industri er i modsætning til håndværk. Det fremgår af bemærkningen s. 52, at præses nærmest er tilbøjelig til at følge Kommerskollegiets definition fra 1820, hvorefter en varefrembringende

---

¹⁾ Rich. Willerslev: Studier i dansk Industrihistorie 1850—1880. 301 s. Einar Harek's forlag. Kjøbenhavn 1952.

bedrift burde karakteriseres som håndværksfag, når den arbejdede på bestilling, men som industrifag, når den arbejdede for et marked. Men man ser jo hurtigt, at denne definition ikke hjælper os langt. En bager skulle herefter være fabrikant, og et skibsværft, der kun bygger skibe på bestilling, skulle være en håndværksbedrift. Præses omtaler s. 83 andre definitioner, som skyldes Marx og Mantoux, men falder tilbage på at bestemme skillelinien efter virksomhedens størrelse, d. v. s. efter hvormange arbejdere, der findes, og har her sat den også i vore dage anvendte grænse på 5 arbejdere. Det er formentlig denne definition, der hentydes til, når det hedder midt på s. 79, at »man definerer industrien, som vi gør det«. Der er heller ingen hjælp at få i de samtidige statistiske tabelværker. De taler om de personer, der »lever af Produkters Forædling« og gør således ingen forskel på industri og håndværk. Jeg kan i denne forbindelse tilføje, at vi i dag ikke er kommet videre. Spørgsmålet om en adskillelse imellem industri- og håndværksvirksomheder vil ved den under udarbejdelse værende erhvervstælling fra 1948 blive foretaget efter praktiske kriterier og vil vise en stadig stor og livskraftig håndværksgruppe.

Man kan vel i det hele betvivle, hvor stor en interesse dette spørgsmål har. De skarpe skillelinjer eller de store spring støder man sjældent på i det økonomiske liv. Nu synes præses imidlertid at lægge megen vægt på denne adskillelse imellem industri og håndværk og hævder, at de resultater, som hans bearbejdelse af råmaterialet til de gamle industritællinger har givet, viser, at der mellem 1855 og 1870 har fundet en stærk industriel udvikling sted, en opfattelse, der står i ret skarp modsætning til samtidens og til de senere forfattere, der har fulgt den samtidige opfattelse.

Man kan jo gå til et statistisk materiale enten uden nogen forudfattet mening om, hvad dette materiale kan tænkes at vise, eller man kan have dannet sig en forestilling om en vis udviklingsgang, som man derefter prøver at underbygge eller søge modbevist. Men efter at præses har fået sammenstillet industritællingsresultaterne, er det som om den lidenskabsløse iagttagelse bliver afløst af en heftig opblussende begejstring for at have fundet nye hidtil ukendte træk i udviklingen; der tales f. eks. s. 65 om en industriel udvikling af aldeles overvældende karakter, s. 73 om et industrielt gennembrud, og de, der har næret en anden opfattelse, bliver hårdt behandlede. Efterhånden som afhandlingen skrider frem, afdæmpes tonen dog, og kapitel 12, s. 179, indledes med følgende ord: Den ret betydelige udvikling i landets industri, som fandt sted i årene efter 1855, og det kraftige opsving i årene efter 1870 o. s. v.

Som baggrund for sine nyvundne resultater har præses i afhandlingens første kapitel iværksat et rystende blodbad på de gamle folketællingers erhvervsstatistik. Jeg skal ikke gøre mange bemærkninger herom. Jeg er naturligvis enig i, at disse oplysninger må behandles med stor forsigtighed.

Men jeg er forbavset over, at de åbenbare og såre forklarlige mangler, der knytter sig til folketællingernes erhvervsoplysninger, er blevet overset i den grad, som hævdet af præses. Det hedder f. eks. s. 27, at folketællingernes erhvervsstatistik i almindelighed er blevet betragtet som den klippegrund o. s. v., og på s. 28 tales der om klippefaste oplysninger. Fra folketælling til folketælling fremhæver tabelværkerne dog usikkerheden ved erhvervsopgørelserne, hvilket enhver kan sige sig selv der må være, ikke blot fordi befolkningen svarer uensartet fra tælling til tælling, men fordi selv den mest fuldkomne statistiske behandling ikke kan gøre materialet ensartet fra 10-år til 10-år. De økonomer eller historikere, der falder ned fra denne klippe, har kun sig selv at takke for deres uheld.

Jeg skal som sagt ikke gå videre ind herpå. Jeg vil blot gøre opmærksom på, at når det s. 234 siges, at dr. Skrubbeltrang gav forestillingen om klippefastheden et grundskud i sin afhandling »Husmænd og Inderste«, så var dette skud allerede affyret 70 år tidligere. I folketællingstabelværket for 1870 hedder det, at på landet kan antallet af daglejere og husmænd ikke adskilles, og i tabelværket over befolkningsforholdene i det 19. årh. siges det, at tallene for stigningen i antallet af husmænd fra 1787 til 1801 ikke er rigtige. Dette er dr. Skrubbeltrang iøvrigt ganske klar på, jvf. s. 63 i »H. og I.«. Og når der s. 23 som bevis for folketællingernes upålidelighed anføres de urigtige tal for fattigunderstøttede, så kan det naturligvis ikke nægtes, at tallene er for lave; folk holder nu ikke af på et folketællings-skema at skrive sig som fattigunderstøttet eller åndssvag, og disse spørgsmål findes derfor ikke mere. Men selv om tallene for de fattigunderstøttede ligger på et for lavt niveau, kan de godt tænkes igennem deres bevægelse at give oplysninger af en vis værdi. Om dette er tilfældet med dr. Harald Jørgensens af præses citerede tal, har jeg dog ikke i denne sammenhæng fundet anledning til at beskæftige mig med, men i hvert fald er præses' på grundlag af disse tal foretagne p. m.-beregning urigtig.

Men jeg kommer nu til præses' nye industristatistik. Tællingen i 1855 blev, som også omtalt af præses s. 32—33, fastsat til afholdelse sammen med en folketælling og blev tilsyneladende meget omhyggeligt tilrettelagt for at sikre dens fuldstændighed. Alligevel glippede den. Ikke blot fik man ikke oplysninger om produktionens størrelse — og disse oplysninger er naturligvis de afgørende til bedømmelse af industris og håndværks indsats. Men de oplysninger om virksomhedernes og arbejdernes antal, man kunne tænke sig det var lettere at afgive, fik man så ufuldstændigt ind, at Statistisk Bureau ikke skønnede dem egnede til bearbejdelse. Det forbavser mig ikke. Vi har i dag kommunalbestyrelsernes udmærkede bistand, vi har folkeregistre, lokale vejvisere, telefonbøger, og har dog store vanskeligheder med at sikre tællingens fuldstændighed. Og hvad besvarelsernes brugbarhed, angår, måtte Statistisk Departement ved erhvervstællingen 1948

tilbagesende 60 000 af de 200 000 besvarelser for at få dem rettet og suppleret. Man kan nu magte en sådan opgave, men hvordan forestiller man sig egentlig, at C. N. David med en kontorchef, 2 kancellister og 3400 Rdl. til »Assistance og Skriverik« skulle kunne gøre det. Tilmed stod han overfor en befolkning, der dels var modvillig, dels ikke moden til at forstå skemaernes spørgsmål, og som selv i så tilfælde ikke i deres virksomheder rådede over de tal, der forlangtes afgivet. Man kan naturligvis bebrejde Mester Henrik Harpestreng, at han ikke anvendte penicillin eller andre antibiotica ved behandlingen af de riddersmænd, der nu døde af sårfeber efter en måske ringe skramme. Men en sådan bebrejdelse kan dog næppe fra et historisk synspunkt være berettiget.

Når præses således s. 33 taler om, at Davids ligegyldighed grænsede til sabotage, og når han s. 35—36 lægger ansvaret for, at landet i adskillige år stod uden industristatistik, på C. N. David, så tilbageviser jeg på det bestemteste disse udtalelser. Jeg er naturligvis klar over, at præses her støtter sig til Axel Nielsen's *Industriens Historie i Danmark* (III, I, s. 400), men Axel Nielsen var ikke særlig sagkyndig i de statistiske arbejdsmetoder. Det er også rimeligt, at præses har ladet sig forlede af Marcus Rubin's beretning om de 5 års forsinkelse i Aalborg amt (s. 33). Men Rubin kan ikke have tænkt sig at skulle bruges til støtte for et angreb på David. Det var David, der allerede i 1856 havde ønsket lokale, statistiske kommissioner som det nødvendige mellemed mellem befolkningen og Bureauet, men blev afvist af Indenrigsministeriet, og det var ham, der som landstingsmand fik indsat den bestemmelse i kommunallovne af 1867 og 1868, at kommunalbestyrelserne havde pligt til at bistå ved afholdelse af de offentlige tællinger. Om dette og meget andet nyttigt kan man læse i det lille skrift: *Samfundet og Statistikken*, som Statistisk Departement udsendte i 1950.

Men desuden var det utvivlsomt, som også anført af præses s. 33, Davids ønske om at tilvejebringe en udførlig industristatistik, der forlede ham til at gøre 1855-skemaerne så indgående, som tilfældet blev. Det viste sig så, at mangelen på en fast lokal-statistisk organisation og skemaernes altfor svære spørgsmål umuliggjorde gennemførelsen af tællingen. Heraf har David med rette draget den slutning, at det var umuligt at tilvejebringe en *fuldstændig* industristatistik, som iøvrigt intet land besad. Når præses s. 36 gengiver denne udtalelse, har han åbenbart overset, at vægten skal lægges på ordet *fuldstændig*. Da Rubin skulle planlægge industritællingen 1882 for København, vovede han ikke at stille spørgsmål om produktions størrelse, men henviser i det pågældende tabelværk til, at hverken Det tyske Rige eller Norge havde vovet det. Og da han som chef for Statistisk Bureau forsøgte det i 1897, glippede det påny. Først i dette århundrede er det lykkedes. Men 1855-tællingens skemaer blev altså lagt hen, i en note s. 36 står der, at de lå ubbemærket, og s. 235, at de lå i Statistisk Departementet.

ments kælder. Jeg ved ikke, om vi en gang i kvartalet skulle have samlet medarbejderne for med faner og hornorkester at begive os ud til besigtigelse af det gamle materiale.

Men nu har vi altså takket være præses fået det hengemte materiale frem i dagens lys og kan dømme om, hvad der har været tabt af indsigt i de mange år, og hvad vi nu har vundet.

Lad mig begynde med tabellen s. 65, der viser en stigning af virksomheder med over 5 arbejdere i København fra 188 til 355 og et arbejdsantal på henholdsvis 4400 og 12 400. Om disse tal siges det lidt længere nede på siden, at »de giver udtryk for en industriel udvikling af ganske overvældende karakter«. Vi har altså fået 167 virksomheder og 8000 arbejdere flere i disse større virksomheder og virksomhedernes gennemsnit er vokset fra 23 til 35 arbejdere. Det synes mig at være en stigning af beskedent format, og forøgelsen i dampkraften (s. 87) tyder heller ikke på nogen voldsom udvikling. Man bør jo ikke lade sig vildlede af, at når man begynder fra 0, vil selv små stigninger i tallene se forholdsvis store ud.

Det, man her trænger til, er et sammenligningsgrundlag, og det synes jeg, folketællingernes erhvervsoplysninger kan give, så usikre de end er i enkeltheder. Men holder man sig til de store erhvervsgrupper, vil man nok turde bruge dem. Tager vi nu hele den gruppe, der som det hed »lever af Produkters Forædling«, omfattede den i 1855: 5100 hovedpersoner og i 1870: 6500. Det samlede arbejdsantal, til hvilket jeg foruden medhjælperne har medregnet tyende uden fast tjeneste, arbejdsmænd og daglejere er gået op fra 23 400 til 27 600. Så har vi givetvis tilregnet håndværk og industri flere, end der kan tilkomme erhvervet. Hertil lægger jeg de arbejdere, der efter præses' bilag 1 er beskæftiget ved handskesyning og manufakturvarefabrikker, idet jeg for at være på den sikre side regner med, at de har siddet hjemme og anført sig som husmødre o. l. på folketællingsskemaet. Lad os sige 3000 i 1870 og 1000 i 1855.

Går man nu ud fra, at præses' tal er rigtige, og trækker disse større virksomheder fra de samlede tal, kommer vi til, at der har været en opgang i antallet af småvirksomheder fra 4900 i 1855 til 6100 i 1870, altså med 1200 og en nedgang i disse virksomheders arbejdsantal fra 20 000 til 18 000. Det bringer os i en ret vanskelig situation, for enten er præses' tal for stigningen for store (hvad jeg tror de er), eller også underbygger også dette forestillingen om den nedgang i virksomhedernes gennemsnitsstørrelse, som præses afviser. Det skal jeg straks komme tilbage til.

Forudsætter vi, at præses' tal for 1872 er rigtige, og at folketællingernes tal for hovedpersoner nogenlunde holder stik, får vi en stigning i antallet af småvirksomheder, der ikke er ubetragtelige, den udgør dog 25 pct., og selv med nedgangen i arbejdsantallet i disse virksomheder til 18 000, ligger dette tal også et forholdsvis godt stykke over de 12 400 i de store virksom-

heder. Sagt på en anden måde var antallet af arbejdere i småvirksomhederne formindsket fra 80 pct. af alle arbejdere i 1855 til 60 pct. i 1870. Men i 1897 var tallet nede i 10 pct.

Jeg kan ikke se rettere end, at ved siden af den af præses fremhævede stigning i de større virksomheders antal og arbejdstal er der al sandsynlighed for, at de små virksomheder har levet videre og er stegne i antal — omend ikke i arbejdstal. Hvis man lægger folketællingstabelværkernes detaillerede redegørelse for antallet af hovedpersoner i de enkelte håndværks- og industrifag for 1855 og 1870 ved siden af hinanden, bestyrkes dette indtryk af en naturlig tilvækst. Det er bygningshåndværkerne: murere, tømrere, malere, snedkere, der er steget i antal, endvidere barberer og frisører, bagere, skræddere og skomagere og en række andre fag til betjening af den stigende befolkning.

Men hvis der ved siden af væksten i de store virksomheder er gået en jævnsides vækst i antallet af små virksomheder og en nedgang i deres arbejdstal, kan man formentlig deraf forklare den nedgang i det gennemsnitlige arbejdstal, som har vakt både datidens opmærksomhed og præses' i stærke udtryk holdte tvivl.

Præses skriver s. 22, i anledning af Krebs' beregning af det gennemsnitlige antal medhjælpere pr. hovedperson, som angives til 2.98 i 1855 og 2.21 i 1870: »Via Krebs eller eventuelt direkte fra folketællingerne er denne ubevislige og usandsynlige påstand vandret ud i adskillige økonomisk-historiske værker. Vi er ikke — i hvert fald ikke på nærværende tidspunkt — i stand til at korrigerer Krebs, men så meget kan vi dog sige med fuldkommen sikkerhed, at de forholdstal, han angiver, er fuldkommen fejlagtige«. Jeg har ikke kunnet finde noget sted i afhandlingen, at der er foretaget nogen korrektion af Krebs' tal, men da det har syntes mig nødvendigt både til en bedømmelse af den betydning, præses tillægger stigningen i de store virksomheder, og til belysning af de mindre virksomheders jævnsides gående udvikling, har jeg ikke vidst bedre end at prøve selv.

Når jeg tror, at Krebs' tal er rigtige i den forstand, at de afspejler tendensen i den udvikling, der fandt sted, har jeg flere grunde hertil. Krebs har ikke medregnet arbejdere og daglejere, men kun de i folketællingstabelværket anførte medhjælpere. Jeg er enig med præses (s. 22) i, at det er en fejl, der burde være undgået, ikke mindst fordi folketællingstabelværket for 1870 (s. XXIV) gør opmærksom på, at »navnlig ved de mere fabrikmæssig drevne bedrifter opføres de fleste af arbejderne ikke som medhjælpere, men som daglejere eller arbejdsfolk«. Men hvis vi, som jeg lige nævnte, lægger disse grupper til, endvidere de hjemmesiddende hustruer og, ligesom Krebs, udelader syerskerne, der forvirrer billedet, kommer jeg til 4.8 arbejdere pr. hovedperson i 1855 og 4.7 i 1870. Tallene ligger på et højere niveau end Krebs', men gangen i dem er den samme, visende et lille fald.

Forklaringen herpå kunne jeg tænke mig ligger i, at erhvervsvilkårene

og den stigende befolknings krav til dagliglivets fornødenheder dels opretholdt, dels nyskabte talrige små håndværksbedrifter. Under de vanskelige økonomiske betingelser, der prægede de 15 år imellem 1855 og 1870, er det tænkeligt, at indskrænkningen i virksomheden fandt sted igennem en forringelse af arbejderstyrken, og at de, der blev arbejdsløse, forsøgte at arbejde for egen regning som hovedpersoner, og at dette trods den stedfundne stigning i antallet af store virksomheder og disses arbejdsantal har holdt det gennemsnitlige arbejdsantal pr. hovedperson praktisk taget uforandret for hele den gruppe, der levede af »Produkters Forædling«.

Til støtte for denne min opfattelse: at de økonomiske forhold var vanskelige gennem disse 15 år, skal jeg anføre følgende: Først havde vi krisen i 1857. Statistisk Bureau siger herom i Stat. Medd. 1. Bind, s. 50, som kommentar til den foreløbige opgørelse af folketællingen 1860 efter at have anført, at antallet af hovedpersoner indenfor de »Industridrivendes Klasse« steg fra 1855 til 1860, medens antallet af medhjælpere gik tilbage, følgende: »Dette fortjener unægtelig opmærksomhed. Det afspejler det forløbne Quinquenniums Historie: Letheden og Fristelsen til at etablere sig i Periodens første Aar og Virksomhedens Standsning efter Handelskrisen i 1857«. Og dernæst. Krigen i 1864 medførte påny økonomiske vanskeligheder, som naturligvis ikke hurtigt lod sig overvinde. Thi selvom nogle tjente på krigen, som tilfældet altid er, måtte både indkaldelserne og tabene af forsørgere og især de skatteforhøjelser, der blev iværksat både som toldforhøjelser på indførte forbrugsvarer, som højere brændevinsafgift og som direkte indkomstskat, og som mere eller mindre bibeholdtes i årene derefter, have lagt et kendeligt pres på efterspørgslen. Desuden steg fødevarerpriserne fra slutningen af 1850'erne til slutningen af 1860'erne i næsten moderne tempo. En tønde rug kostede efter kapitelstakst 11 kr. i 1859 og 20 kr. i 1867, et pund flæsk 33 øre og 52 øre.

Men endelig skal jeg henvise til William Scharlings udtalelser i Danmarks Statistik II, s. 483. Jeg tillægger disse udtalelser så meget større vægt, som Scharling var samtidig med de begivenheder, han kommenterer. Desuden var han en såre nøgtern og kyndig mand. Efter at have gennemanalyseret de foreliggende oplysninger om forskydningerne i forholdet mellem antallet af medhjælpere og hovedpersoner og også omtalt den nedgang, der overgangsvis og stedvis har været i disse tal, skriver han: »Bortset fra de Tvivl, som således kunde rejses med Hensyn til de anførte Tals reelle Betydning, udvise de en Bevægelse, som vistnok i det hele rigtig angiver den stedfundne Udvikling«. Det gør unægtelig et stærkt indtryk på mig, at Scharling og Krebs giver udtryk for en opfattelse, der divergerer så meget fra præses', som tilfældet er. Man må naturligvis holde dem tilgode, at de først nu i deres Elysium får at vide, at de har levet samtidigt med en industriel revolution. Det har de åbenbart ikke anet.

Jeg må derfor være af den opfattelse, at alt taler for, at der ved siden

af den af præses' beskrevne stigning i de større virksomheder har været en stigning i småbedrifterne, med et måske faldende, måske stagnerende antal arbejdere pr. bedrift, og at præses ved så kategorisk at afvise denne mulighed har fortegnet billedet af den udvikling, der i disse år fandt sted i håndværks- og industrigruppen.

Til yderligere støtte for sin opfattelse siger præses som kommentar til tabel 16, s. 69: »Tallene udtaler klart, at det egentlige København allerede i 1872 var ved at være industrielt mættet«. Denne tallenes klare tale synes dog i nogen grad at blive fordunklet, når man i tabel 16 indsætter en ny linie, visende virksomheder og arbejdsantal for 1897. Tabelværket for håndværks- og industritællingen i dette år angiver nemlig 1960 virksomheder med 46 900 arbejdere. I de 25 år fra 1872 til 1897 er virksomhedsantallet således næsten 5-doblet og arbejdsantallet 3-doblet. Det tyder ikke på nogen særlig mættelse i 1872.

Følger vi nu præses fra København ud i landet, er det som venteligt var ikke muligt længere at opretholde forestillingen om det voldsomme industrielle gennembrud imellem 1855 og 1872. Det hedder f. eks. s. 71: Som et karakteristisk træk for flertallet af byerne og som et *udslag af industriens overordentlig ringe betydning endnu i 1872* kan det anføres o. s. v. Herfra danner dog enkelte byer en undtagelse, f. eks. Nibe og Odense. Om Nibe hedder det s. 77: »I Nibe skyldes den høje industrialiseringsprocent Wibroes kradsuldsfabrik med sine 72 arbejdere, der omtrent alle var gamle og fattige kvinder, som delvis stammede fra omegnen«. Om Odense siges det s. 73, at det industrielle gennembrud i denne by var af lignende styrke som i hovedstaden. Hvis man for Odense foretager en lignende gennemgang af folketællingernes tal, som jeg gjorde det for København, kommer man til et ganske tilsvarende resultat: at hvis præses' tal for stigningen i antal arbejdere i de store virksomheder er rigtige, er antallet af arbejdere i det formentlig stærkt forøgede antal småvirksomheder blevet formindsket.

Forklaringen på den store stigning i præses' tal kan dels være, at 1855-tallene er for små. Om 1855-tallene siges det s. 65, at 1855-tallene ikke kan anses for urimeligt lave. Der lades altså mulighed åben for en ikke ringe fejlmargen. Og at 1872-tallene er for høje, tyder den ringe stigning på, som tabel 16 viser for tiden 1872 til 1882. Forklaringen tænker jeg mig ligger i, at 1855-tællingen alene spurgte om de faste arbejdere i selve skemaet og om de midlertidige i en ret indviklet suppleringsrubrik, medens 1872-tællingens spørgeskema var lige detaillert for faste og »temporære« arbejdere. Det er således sandsynligt, at der i 1872 er for mange løse arbejdere med både i forhold til 1855 og 1882.

Jeg har spurgt mig selv om, hvorfor det har været præses så magtpåliggende at overekspone industriens vækst i disse år. Hvis det er for at til-

vejebringe en forklaring til arbejderbevægelsens opkomst i 1870ernes begyndelse, synes det mig ikke nødvendigt. En del af forklaringen kan ligge i de før nævnte vanskelige økonomiske forhold siden 1857 samt i næringslovens ikrafttræden i 1862. Ved denne lovs ikrafttræden bortfaldt, som det fremgår af den i 1878 afgivne betænkning fra Arbejderkommissionen af 1875 bl. a. »det med Laugsindretningen forbundne fuldstændige System af Understøttelseskasser til Gavn for den aldrende og svagelige Arbejder, der i Regelen friede ham for at tilfalde det offentlige Fattigvæsen«. Hertil kommer hele den frygtelige uvished og fattigdom, hvori den arbejdende befolkning levede. Alt dette synes mig grunde nok til, at arbejderne var lydhøre overfor dem, der gennem sammenslutning ville hjælpe dem til bedre kår. De samvirkende Fagforbunds jubilæumsskrift fra 1948 såvel som Henry Bruun's og Georg Nørregaards undersøgelser viser da også, at det var de egentlige håndværksfag, der gik foran i den socialistiske bevægelse.

Jeg skal herefter gå over til at følge præses' fremstilling af finansieringsforholdene, hvorved han tilstræber at underbygge sin opfattelse af den kraftige industrielle ekspansion imellem 1855 og 1870. Tiden efter 1870 interesserer mig ikke i denne sammenhæng. Det er Tietgens storhedstid, det er årene, i hvilke Landmandsbanken og Handelsbanken grundlægges. Det forvirrer det logiske formål med undersøgelsen at drage disse år efter 1870 med ind i billedet, hvor interessant de iøvrigt er. Det, som det må komme an på, er dette: Om der i de 15 år kan påvises en sådan udvikling i den »industrielle klasses« muligheder for at opnå kredit, at en stærk fremgang for den egentlige industri derved sandsynliggøres.

Hvad først angår A/S, anfører præses s. 210, at der i periodens løb stiftedes 6 A/S, hvoraf det største var et gasværk med engelsk kapital, desuden 3 bryggerier, 1 tændstikfabrik og 1 vognfabrik. Den stærke industrialisering kan altså ikke være finansieret genne A/S-formen.

Så har vi kreditforeningerne. Om disse siges det s. 204, at de — i hvert fald i periodens første del — var af underordnet betydning for industrien, fordi deres oprindelige statutter vanskelig- eller umuliggjorde långivning til fabriksvirksomheder. Her er altså heller ingen finansieringskilde.

Den private kreditgivning, som er en tredje mulighed, kender vi så godt som intet til. Det gør vi for så vidt heller ikke den dag i dag, fordi vi mangler den indsigt i erhvervsvirksomhedernes finansieringsforhold, som kun hvad man kunne kalde en finansstatistisk erhvervstælling kan give. Præses må da begrænse sig til et eneste eksempel (Messerschmidts garveri s. 205), og til forventningerne om, hvad erhvervsarkivet i Århus til sin tid vil åbenbare. Nu gør det måske til det her foreliggende formål ikke så meget, at vi ikke ved noget om datidens private kreditgivning, for jeg er helt enig med præses nederst s. 206, når jeg almindeliggor hans udtalelse derhen, at den

private kredit må stå magtesløs overfor de vældige kapitalkrav, som en ny fremvoksende industri stiller. Så heller ikke her synes der at være nogen støtte at finde til forestillingen om det »overvældende« industrielle opsving.

Tilbage har vi banker og sparekasser. I afsnit 13. Industriens kreditforhold gøres der rede for udviklingen i disse pengeinstitutter. Nu var der jo, i den periode jeg her beskæftiger mig med, foruden Nationalbanken den i 1857 stiftede Privatbank, den i 1854 stiftede ubetydelige Private Lånebank og fra medio 1862 den endnu mindre Københavns Industribank. For Nationalbankens vedkommende viser præses' tabel 58, s. 198, at udlånene kun steg med 2 mill. Rdl. fra 1855 til 1875 (i 1870 lå de små $2\frac{1}{2}$ mill. Rdl. højere end i 1855). Til supplerung af disse udlånstal, der praktisk taget ikke viser nogen ændring gennem de 15 år, skal jeg anføre, at seddelomløbet i 1855 udgjorde 22,6 mill. Rdl. og i 1870: 22,2 mill. Rdl., altså lidt lavere end 15 år tidligere. Så får vi først stigningen, thi i 1875 er tallet 29,6 mill. Rdl.

Præses har således ganske ret, når han i kommentaren til tabel 58, s. 198, siger, at det ikke var Nationalbanken, der havde hovedrollen som kreditformidler til erhvervslivet under det industrielle opsving. Men han har uret, når han overgiver denne rolle til privatbankerne, kreditforeninger og sparekasser inden for den tidsperiode, der her er til behandling. Kreditforeningerne har vi allerede sat ud i kulissen, tilbage er de private banker og sparekasserne.

Lad os se på de private banker. Som nævnt var der i København praktisk taget kun Privatbanken. Hverken om dennes eller om Provinsbankernes udlånsvirksomhed imellem 1855 og 1870 indeholder afhandlingen nogen oplysning. Først for årene 1870—1875 giver tabel 60, s. 203, nogle tal. Måske har præses ment, at tallene for 15-års perioden var for små til at være omtale værd. Jeg er ikke uenig med ham heri.

Jeg lader Privatbanken i København have et par år til at komme i gang i og anfører derfor 1860 som udgangsår. Da var bankens udlån mod hypotek + beholdning af rigsmøntvexler (1.85 + 2.94 mill. Rdl.) omkring $4\frac{3}{4}$ mill. Rdl. og steg så jævnt op til (3.84 + 4.34) godt 8 mill. Rdl. i 1870. Der var altså en udvidelse på små $3\frac{1}{2}$ mill. Rdl. Provinsbankerne, hvoraf der var 14, satte i løbet af den samme periode deres udlån mod hypotek og håndfået pant og mod vexler op fra godt $2\frac{1}{2}$ mill. rdl. til små 5 mill. Det hele banksystem har altså haft en stigning i udlånsvirksomheden i perioden på ($2\frac{1}{2} + 3\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$) små 10 mill. Rdl. Det lader sig høre. Men det må dog tilføjes, at rundt regnet er $\frac{2}{3}$ af udlånene vexler, der jo ikke er velegnet til finansiering af industrianlæg.

Så er vi nede på 3 à 4 mill. Rdl. som maksimum; men en del af disse udlån — og det gælder vel navnlig provinsbankerne — er sikkert gået til landejendomme. Heller ikke banksystemet har ydet noget bidrag, der er værd at tale om, til den vældige industriekspansion.

Tilbage er sparekasserne. Det fremgår af tabel 59, s. 199, at sparekassernes udlån steg med 180 mill. kr. fra 1855 til 1875, men til 1870 var stigningen dog kun 80 mill. kr. Imidlertid er dette jo ikke tallet for sparekassernes udlån, men for anbringelsen af deres midler. Tager vi året 1875 i tabel 59, vil det ses, at 60 mill. kr. er anbragt i statspapirer, det kan næppe have virket direkte fremmende for erhvervslivet, og af de 154 mill., der anføres for panteobligationer, falder kun de 103 mill. på fast hypotek, resten er mod håndpant, kaution og andet. Men for at holde mig til den periode, der her interesserer mig, tiden fra 1855 til 1870, så godtager jeg de 31 mill. kr. i tabel 59 og sammenstiller dem med de 88 mill. kr., de nærmest svarer til i 1870. Det er jo en ret anselig stigning. Imidlertid var sparekassernes udlån, som det fremgår af de gamle statistiske oversigter, i alt væsentligt udlån i landejendomme, de få bysparekasser var praktisk taget altid stiftet af landboere, og med det krav om sikkerhed for de fattige indskyderes midler, der prægede sparekassernes første år, kan man nok nogenlunde sikkert gå ud fra, at sparekassernes finansiering af den store industri har været uden betydning.

Selv om jeg således må mene, at kreditforholdenes udvikling i disse år ikke støtter præses' opfattelse af det industrielle udviklingstempo, indeholder dog de afsnit af afhandlingen, der behandler pengeforholdene, adskilligt værdifuldt stof. I denne forbindelse har jeg særlig fæstet mig ved kapitel 12. Kapitalforhold (s. 179). Den opgave, præses har stillet sig i dette kapitel, er at undersøge betalingsbalancen overfor udlandet. Ifald denne var gunstig, forelå derigennem en vigtig betingelse for, at den indenlandske erhvervsvirksomhed kunne finansieres. Både blev der plads til køb af investeringsvarer fra udlandet og mulighed for en stigende indenlandsk opsparring. Det er sandsynligt, at der var overskud på handelsbalancen. De tal, der har ligget til grund for kurven s. 181, tyder derpå både med og uden logaritmer. Iøvrigt er handelsstatistikken fra disse år håbløs at arbejde med. Til støtte for dette indtryk af overskud på handelsbalancen kunne man måske anføre, at den engelske handelsstatistik, der indeholder værdiberegning af ind- og udførsel, viser, at Danmark havde et udførselsoverskud overfor England på f. eks. 400 000 £ i 1861, 800 000 £ i 1866 og 500 000 £ i 1870. Og dertil kommer, som præses gør opmærksom på s. 184, indtægter ved fragt i udenlandsk fart.

Ifølge den tankegang, præses og jeg er enige om, skulle dette betalingsbalanceoverskud have medført mulighederne for en kreditudvidelse, og en sådan har også fundet sted. Kreditforeningernes udlån steg med 60 mill. kr., bankernes indlån med 30 mill. kr. og sparekassernes med 80. Tilsammen altså et beløb på 170 mill. kr. Beløbene er egentlig påfaldende store, når henses til, at vi, som det omtales s. 193, havde et overskud på kapitalstatus overfor udlandet i 1872 af en størrelsesorden af 150 mill. kr. Men forkla-

ringen findes formodentlig i de af præses fremdragne udtalelser s. 184, hvorefter pengene lå hos befolkningen, navnlig hos landbrugerne, og derfra gik til køb af kreditforeningsobligationer og til indskud i sparekasser. Dette i forbindelse med kapitalbalance-overskudet er naturlige årsager til, at industrifinansieringen har været af ringe omfang.

Kapitel 12 har således muliggjort det at finde en rimelig sammenhæng i hine års økonomiske tilstande, og det har naturligvis ikke forringet de der sammenstillede oplysningers værdi for mig, at jeg i dem har fundet støtte for den opfattelse, jeg anser for den rigtigste.

Sikre slutninger om en økonomisk udviklingsgang synes mig i det hele at ligge uden for det muliges grænser, når man til sin rådighed kun har spredte udtalelser af samtidige og en højst brøstfædig statistik. Man når vel ikke videre end til at diskutere sandsynligheden af de forskellige foreliggende muligheder. Til brug ved en sådan diskussion har det store materiale, præses har givet os i sin afhandling, en anselig værdi.

Til slut dette: Samarbejdet mellem den økonomiske statistik og historieforskningen må nødvendigvis blive snævrere, jo mere vi nærmer os nutiden. Jeg vil da bede historikerne erindre, at statistikken er øjeblikkets barn. I mange tilfælde kræver et foreliggende økonomisk, politisk eller administrativt krav at der tilvejebringes oplysninger, som kan vise sig usammenhængende eller utilstrækkelige, når de ses fra en eftertids synspunkt. Vi, der tilvejebringer statistikken, må derfor håbe på den for os alle nødvendige medmenneskelige forståelse og overbærenhed.

Efterskrift. I den meget dybtgående og meget værdifulde gennemgang af den foreliggende bog, som min medopponent ved det mundtlige forsvar, prof., dr. phil. Povl Bagge, har udarbejdet til offentliggørelse som anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, indeholdes visse bemærkninger om det økonomiske forløb i det behandlede tidsrum, der giver mig anledning til en enkelt tilføjelse til det foran anførte.

Det drejer sig om stigningstempoet i den økonomiske udvikling fra 1855 til 1870 og i 1870'ernes begyndelse. Prof. Bagge siger med rette, at »det til en vis grad kan være en skønssag, om tal er store eller små, en bevægelse stærk eller svag« og anfører Scharlings udtalelse om, at »vort fabrikvæsen i årene 1864—72 fik et betydeligt opsving«. Jeg har ovenfor givet udtryk for, at de økonomiske forhold efter 1857-krisen og efter krigen i 1864 måtte have medført betydelige økonomiske vanskeligheder, og at man deri kunne finde en af grundene til den ringe stilling, arbejderklassen havde. Meget mere end den tvivlsomme »industrialisering« er det efter mit skøn den utilstrækkelige arbejds løn, der er baggrunden for fagbevægelsens opkomst i 1870'ernes begyndelse. Falbe Hansens og Scharlings konkurrence-afhand-

linger fra 1869 og Scharlings store redegørelse i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1874 taler deres tydelige sprog om en forarmelse af håndværkssvende og arbejdere på dette tidspunkt. En udtalelse som denne af Falbe Hansen (s. 208) er typisk: »En Sammenstilling af disse Data (leveomkostninger og arbejds løn) gjør det indlysende, hvor meget det er gaaet tilbage for Arbejderne i materiel Henseende«.

Imidlertid kan det meget vel tænkes, at arbejds lønnen traditions mæssigt, og fordi arbejderne ikke havde styrke til at gøre deres krav gældende, har været tungt bevægelig, selv om arbejdsgiverne under en økonomisk bedring havde haft mulighed for at forbedre deres arbejders kår. Alligevel har det syntes mig af interesse at forsøge på, om det var muligt at sige noget nærmere om de økonomiske bevægelser i den diskuterede periode fra 1855 og fremover. Til dette formål har jeg ved gode medarbejders bistand ført den beregning over Nationalindkomsten, som Det statistiske Departement arbejder med for perioden 1870—1950, tilbage til 1855. Tallene, der ikke er bedre end de foreliggende meget spredte og svage støttepunkter har muliggjort det, fremgår af hosstående tabel. Tabel-

Nettonationalindkomst				P r i s t a l				
År	Landbrug	Andre erhverv	I alt	Vegetab. fødevarer		Vegetab. + animalske fødevarer	Andre varer	I alt
				Danmark	England			
	Mill. kr.	Mill. kr.	Mill. kr.			England	England	England
1855	204	223	427	100	100	100	100	100
1856	181	...	...	74	91	95	105	100
1857	194	...	...	62	88	94	119	104
1858	167	...	...	56	73	82	101	90
1859	170	...	...	60	71	82	105	93
1860	155	...	...	67	83	92	109	98
1861	187	...	...	77	85	93	103	97
1862	174	246	420	62	82	89	108	100
1863	159	248	407	52	73	83	113	102
1864	154	258	412	47	66	81	118	104
1865	219	265	484	71	70	87	108	100
1866	227	267	494	75	79	92	106	101
1867	255	269	524	99	96	99	102	99
1868	263	272	535	93	94	97	103	98
1869	249	277	526	62	76	90	104	97
1870	272	289	561	72	73	90	102	95
1871	277	314	591	79	78	94	106	99
1872	290	324	614	80	84	98	115	108
1873	310	345	655	94	88	104	116	110
1874	313	355	668	87	87	101	108	101
1875	299	364	663	82	78	92	102	95

lens pristal er for de vegetabiliske fødevarer (Danmark) beregnet på gennemsnit af kapitelstaksterne for rug og byg i Sjællands stift, de engelske pristal er de Sauerbeck'ske (Journal of the Royal Statistical Society, 1886, s. 581 ff.). Disse pristal er uvejede og ligger i hele den betragtede periode ret jævnt, bortset fra 1857 (Handelskrisen), 1863—64 (stigning i bomuldspriserne på grund af den nordamerikanske borgerkrig) og 1872—74 (eftervirkningerne af den tysk-franske krig). Som det vil ses, bevæger danske og engelske pristal for vegetabiliske fødevarer sig i det hele ret ensartet; der er dog et stærkere fald i det danske i 1864 på grund af krigsforholdene.

Naturligvis påvirker kornpriserne med det danske landbrugs daværende struktur i betydeligt omfang landbrugets nationalindkomst. Som helhed kan det vel siges, at i de 15 år op til 1870 viser landbrugets nationalindkomst kun en beskedent stigning, navnlig når henses til, at landbrugsbefolkningen forøgedes med 12 pct. i perioden. Da stigningen for bybefolkningen var af samme størrelse, er fremgangen for »Andre Erhverv« reelt også beskedent, hvis man tør regne med, at de anførte engelske pristal så nogenlunde rigtigt også angiver prisbevægelsen her i landet. I de 15 år fra 1855 til 1870 viser den samlede nationalindkomst en stigning på 100 mill. kr., men med samme beløb stiger den i de 5 år fra 1870 til 1875. Hvor spinkelt det anførte talmateriale end er, tør man dog på grundlag deraf nok mene, at det i hvert fald ikke modsiger den opfattelse, som jeg anser for den, der kommer sandheden nærmest, nemlig at de økonomiske forhold her i landet ikke undergik nogen betydende ændring imellem 1855 og 1870.